

TÚLLÉPHETÜNK-E A BÉRMUNKA TÁRSADALMÁN?*

TÖRÖK Emőke

Széchenyi István Egyetem Egészségügyi és Szociális Intézet
H-9024 Győr, Verseny u. 39.; email: email: torok_emoke@hotmail.com

*“Mit tegyen valaki, ha nem akar dolgozni, és mégis szeretné
valahogyan megindokolni állandó jelenlétét a világban?”
(Rejtő Jenő)*

Rejtő Jenő fentebb idézett hősének problémája minden bizonnyal nem tartozott a széles rétegeket érintő, sürgetően megoldásra váró társadalmi problémák közé a regény megírásának időpontjában, és nem tartozik oda ma sem (Rejtőt nem is ezért szeretjük...). Éppenséggel nem a dolgozni nem akarók, hanem a dolgozni nem tudók, a munka világából kiszoruló helyzetet jelenti a posztindusztriális társadalmak egyik legfontosabb belső problémáját. Mégis, a két kérdés szorosan összefügg. Összefüggésük egy, a mai fejlett társadalmakra jellemző sajátos kettősségből adódik. Ezek a társadalmak, amelyeket, mint később még részletesen kifejtem, joggal nevezhetünk a bérmunka társadalmainak, egyszerre mutatják egyrészt a túlélettség jeleit, olyan jelenségeket, amelyek szétfeszíteni látszanak a bérmunkás társadalom kereteit, az ezeken való túllépés igényének irányába mutatnak¹, másrészt olyan szociális patológiákat, amelyek éppen a fenti keretek tökéletlen működéséből adódnak. Az alábbiakban mellett szeretnék érvelni, hogy ha a bérmunka társadalmán való teljes „túllépés” a belátható jövőben az illúziók világába tartozik is, az ebbe az irányba tett (teendő) lépések, a bérmunkás társadalom kereteinek átalakítása egyszersmind közelebb vihetnek minket az említett patológiák, vagyis a munkanélküliség, szegénység, kirekesztés leküzdéséhez illetve csökkentéséhez is. Ha ezek az átalakulások megteremténék a lehetőséget annak, hogy a „világban való jelenlétünk megindoklására”, a társadalomban való részvételre ne a szervezett munka világába való bekapcsolódás legyen az egyetlen mód – és ilyen értelemben a „dolgozni nem akarás”² is legitim, társadalmilag elfogadott élet-

* A tanulmány a Győrben 2004. november 10-én *Szegényedés, társadalmi kirekesztés és az erre adandó foglalkoztatáspolitikai válaszok* címmel a Széchenyi István Egyetemen rendezett konferencián elhangzott előadás átdolgozott és kibővített változata. A szöveghez fűzött értékes megjegyzéseiért és javaslatiért Somlai Péternek tartozom köszönettel.

- 1 Éppen azok a megközelítések is, amelyeket tanulmányom utolsó részében tárgyalni fogok, egyfajta bizonyítékai ennek a túlélettségnek, legalábbis amennyiben azt mutatják, hogy ha túllépni még nem is tudunk, mindenképpen „túllátunk” a bérmunka társadalmán. Szükségesnek tartom leszögezni, hogy ebben a tanulmányban elméleti síkon igyekszem bemutatni, helyenként továbbgondolni a „munkatársadalom végével” foglalkozó felvetéseket, teóriákat. Ebből következően a szórványosan felbukkanó empirikus utalások csak az elméleti fejtegetés *illusztrációiul* szolgálnak.
- 2 Ez természetesen a fizetett munka értelmében vett „dolgozásra” vonatkozik, azaz a többi életszférától elkülönült, szerepként intézményesült pénzkereső munkára, ami a modern társadalomban a munkának ugyan nem kizárólagos, de legjellemzőbb formája: a munkát ebben a tanulmányban végig ebben az értelemben használom.

stratégiává válna – az hozzájárulhatna ahhoz, hogy megoldást találjunk azok problémájára is, akik akarnának, de a jelenlegi keretek között nem tudnak dolgozni. Ebben a tanulmányban néhány, ebbe az irányba mutató gondolatkísérletet, elméleti felvetést szeretnék bemutatni, helyenként továbbgondolni, szembesíteni egymással és a realitással, illetve megmutatni, miben különböznek ezek a jelenleg alkalmazott megoldásoktól.

A „munkatársadalom végével” foglalkozó fejtegetések leggyakoribb kiindulópontja a fejlett társadalmakban tartósan fennálló munkanélküliség és a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi hátrányok tapasztalata. A munkanélküliség és kirekesztés, munkanélküliség és szegénység között fennálló szoros kapcsolat nyilvánvalóan nem szorul különösebb bizonyításra: a munka világából való kiszorulást szinte minden szerző a kirekesztődés legfontosabb összetevői között említi (Castel 1993; Ferge 2000). Többek között a legújabb magyarországi kutatások³ is igazolják, hogy az összes lehetséges tényező közül a munkanélküliség, különösen pedig a tartós munkanélküliség állapota függ össze legerőteljesebben az elszegényedéssel és a kirekesztődéssel. Ezen összefüggés felismerése mutatkozik meg az Európai Unió idevonatkozó állásfoglalásaiban, irányelveiben illetve a Nemzeti Akciótervekben is: egyértelműen a leghangsúlyosabb elem a munka, a foglalkoztatás kiterjesztése mindenkire, akire egyáltalán csak lehetséges. Ez természetesen egyfelől alapvető gazdasági érdek, a tét azonban ennél sokkal nagyobb: *Az Európai Unió tagállamainak közös értékrendje szerint a tudást és sokféle emberi képességet hordozó emberi tőke minél teljesebb értékesülése az egyik legfontosabb cél, hiszen nemcsak a gazdasági hasznosulás a tét, hanem az emberi élet minősége. Ez a felfogás alapozza meg az immár európai méretűvé vált törekvést: a felnőtt népesség minél nagyobb hányadát hozzásegíteni ahhoz, hogy dolgozhasson, munkához, munkahelyhez jusson* (Laky 2001: 11).⁴ Az Európai Közösségi Háztartási Panel adatai szerint 1997-ben az EU-ban a foglalkoztatott lakosság mindössze 6 %-a élt a szegénységkockázati küszöb alatt, míg a munkanélküliek 38, az inaktívok 25%-a tartozott ugyanebbe a kategóriába (Krémer 2003: 93). Ugyanabban az évben Spéder Zsoltnak a Magyar Háztartás Panel adatain végzett vizsgálata szerint Magyarországon a munkanélküliek 35, az inaktívok egyes csoportjaiba tartozóknak pedig (az öregségi nyugdíjasok kivételével) 14-34% közötti része élt a az átlagjövedelem 50%-ában megállapított szegénységi küszöb alatt, miközben ez az arány a foglalkoztatottak egyetlen csoportjában sem érte el a 13%-os átlagot (Spéder 2002).

Mindebben az a közismert tény tükröződik, hogy fejlett társadalmaink egyik legfontosabb törésvonala a munkával rendelkezők és a munka világán kívül rekedők között húzódik.⁵ Természetesen adódik tehát a következtetés, hogy a legfontosabb pont, ahol a kirekesztődés folyamatába be tudunk avatkozni, az a szervezett munka világá-

3 A lentebb hivatkozott MHP adatokon (Spéder 2002) túlmenően az utóbbi évek gyakorlatilag minden szegénységgel foglalkozó vizsgálata is egyértelműen alátámasztja ezt az összefüggést. Vö. ezek közül pl. Gábos A.-Szívós P. (2004): Szegénység Magyarországon az EU-csatlakozás küszöbén. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2004. Budapest: TÁRKI–Századvég.

4 A nagy kérdés persze éppen ez: mekkora hányadot és milyen formában lehetséges hozzásegíteni a munkához jutáshoz, kire és hogyan lehetséges kiterjeszteni a foglalkoztatást. Milyen új foglalkoztatási formákat tud a társadalom teremteni, milyen tevékenységeket, milyen keretek között képes munkaként elismerni, és mindez mennyire feszíti szét a hagyományos “bérmunkás társadalom” kereteit. Ennek egy lehetséges végiggondolását jelentik az ebben a tanulmányban bemutatandó elméleti felvetések.

ban való benntartása, illetve oda visszaintegrálása a kiszakadottaknak illetve a bizonytalan, fenyegetett helyzetben lévőknek. A helyzetet azonban némiképp bonyolítja az a tény, hogy már néhány évtizede nyilvánvalóvá vált: a posztindusztriális társadalmak immár véglegesnek tűnően nem tudnak munkát biztosítani minden polgárunknak. A helyzet hol jobb, hol rosszabb, mostanában éppen kicsit talán jobb, hiszen pl. 2000 óta az EU (rég) tagállamaiban egyes számítások szerint 6 millió új munkahely teremtődött, valamelyest nőtt a foglalkoztatottság és csökkent a munkanélküliség (bár a 2001-es legalacsonyabb értékhez képest 2002-ben és 2003-ban megint egy kicsit növekedett, és némi hullámszó után újra 8% fölött van). Mindazonáltal ugyanezekben az országokban (EU15) még ma is – 2005. decemberi adat – 14,7 millió munkaképes korú embernek nincs munkája, és ez az utóbbi két év során gyakorlatilag semmit sem változott.⁶ Ráadásul tudjuk, hogy ezek a számok, vagyis az ILO definíció szerinti munkanélküliségi ráta, messze nem tartalmazzák mindenkit, aki kiszorult a munkaerőpiacról, azaz a probléma valójában sokkal több embert érint.

Összességében, úgy vélem, abban konszenzus alakult ki, hogy a teljes foglalkoztatottság visszaállítása – legalábbis abban a formában, ahogyan azt a fejlett országok többsége az ötvenes-hetvenes évek között ismerte – végleg átkerült az illúziók világába. Többek között az ipar tovább csökkenő munkaerőigénye, illetve a globalizáció előrehaladásával az ipari tömegtermelés „olcsóbb” országokba való áttelepítése miatt az sem zárható ki, hogy regionálisan illetve rétegspecifikusan, de akár általánosan is újra nőhet a munkanélküliség.

Hannah Arendt 1958-ban írta le azt az azóta sokat idézett mondatot, hogy: *Ami előttünk áll, az egy munkatársadalom, amely kifogy a munkából, azaz az egyetlen tevékenységből, amihez még ért. Mi lehetne ennél szörnyűbb?* Arendt persze nem a munka miatt aggódott: hiszen ő a munka mint tevékenység típus uralkodóvá válásában éppen a modern társadalom egyik legfenyegetőbb vonását, az eltömegesedést, uniformizálódást, fogyasztásközpontúság kialakulásának alapját látta. Egy percig sem bánta volna, ha kifogyunk a munkából, amennyiben ez a szabad, értelmes, önmagukért végzett tevékenységek, vagyis (hogy az ő terminológiáját használjam) az interperszonális cselekvés terének tágitásához járult volna hozzá. Értelmezése szerint a folyamatok azonban nem efelé haladnak: *... ez a társadalom már hallomásból is alig ismeri azokat a magasabbrendű és értelmesebb tevékenységeket, amelyek kedvéért érdemes lenne megszabadulnia a munkától* – folytatódik az idézet (Arendt 1994: 11). Nyilván nem véletlen, hogy Arendt gondolatait éppen a nyolcvanas évektől kezdve, a „bérmunka társadalma” aranykorának egyre egyértelműbbé váló elmúlásával kezdték gyakrabban idézni (bár igazán elismert és olvasott szerzővé csak a kilencvenes években, 15-20 évvel halála után vált, fogadott hazájában, az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában egyaránt).

Ha tehát komolyan vesszük azt, hogy társadalmainkban a kirekesztődés és a fizetett munka világából való kiszorulás között szoros összefüggés van, vagyis a munkanélküli-

5 A helyzetet talán még pontosabban írja le az a több szerző által képviselt nézet, mely szerint ez a törésvonal az utóbbi időben áttevéődött egyfelől a viszonylag biztos, jól fizető állásokkal rendelkezők, másfelől a bizonytalan, periférikus, alkalmi stb. munkákat végzők és a munkanélküliek közé (vö. pl. Dahrendorf 1994: 235). Éppen a fenti adatokból is látszik, hogy országonként változó arányban, de továbbra is jelen van a „dolgozó szegénység” is.

6 Adatok forrása: EUROSTAT 2006.

ség kirekesztődéshez vezet, akkor, ha következetesen vagyunk, tulajdonképpen csak két út áll előttünk a kirekesztés minél nagyobb mértékű felszámolására. Vagy megpróbálunk mindennek ellenére erőfeszítéseket tenni a teljes foglalkoztatottság visszaállítására, vagy pedig megpróbáljuk végiggondolni annak a lehetőségét, hogy a társadalomban való teljes jogú tagság részben vagy egészében elszakadjon a *fizetett munkától*. Vagyis hogy a fizetett munkával egyenrangúként más tevékenységek is társadalmilag elfogadottnak számíthassanak a megélhetés biztosításában, a társadalmi státusz meghatározásában és az identitás kialakításában. Az ez utóbbi irányba folytatott gondolat kísérleteket szeretném az alábbiakban egy kicsit körüljárni. Ehhez természetesen először azt kell tisztáznunk, mit is értünk pontosan a „bérmunka társadalmán”.

A BÉRMUNKA TÁRSADALMA

Nem különösebben vitatott, hogy modern társadalmaink rászolgáltak a „bérmunka társadalma” elnevezésre. Néhány más elnevezés is forgalomban van: szoktak egyszerűbben „munkatársadalomról” beszélni, vagy német nyelvterületen széles körben elterjedt az *Erwerbsgesellschaft*, amit talán pénzkereseti társadalomnak fordíthatnánk. Mindegyik kifejezés tulajdonképpen azt hivatott egy szóban összesűríteni, hogy ezek a társadalmak a *[[fizetett] munka etikája és a foglalkozási szerepek köré épültek* (Dahrendorf 1994: 228). A többi differenciált tevékenységszféra és intézmény a munkához képest határozódik meg és értelmeződik, a társadalom szerkezetét, konfliktusait elsődlegesen a munkamegosztás belső viszonyaiból magyarázzák, és a bérmunka intézményei, a hozzá kapcsolódó jogok és ellátások jelentik a társadalom kohéziójának alapját. Az egyén szintjén pedig a fizetett munka – amellet, hogy megélhetésének alapja – a legfontosabb szocializáló, életút-strukturáló tényező (Kohli 1990), a társadalmi identitás alapja, társadalmi helyzetének legfontosabb meghatározója, nem utolsósorban az önmegvalósítás és személyes kibontakozás egyik fő terepe, azaz összességében a társadalmi részvétel elsődleges formája.

A nagy kérdés persze az, hogy igaz-e még mindaz, vagy annak többsége, amit itt felsoroltam – tulajdonképpen ettől függ a válasz, ha létezik egyáltalán, a címben feltett kérdésre. Ralf Dahrendorf már 1988-ban írt könyvében fölvetette a kérdést: *Tényleg még mindig a munka társadalmában élünk?* és rögtön teljes egyértelműséggel válaszolt is rá: *Igen. És a tény bizonyossága a munkanélküliek helyzete. (...) ha valaki munkanélküli, (...) az lerombolja az ember önbecsülését, felborítja az életvitelét, és függővé teszi a munkanélküli segélytől* (Dahrendorf 1994: 230–231). Ez nagyon tömören és meggyőzően hangzik, annál is inkább, hiszen azelőtt is meg azóta is köteteket írtak a munkanélküliség közismert káros pszichés és szociális hatásairól az időstruktúra szétesésétől a visszahúzódasig és az esetleges depresszióig. Nagyon hasonlóan érvel Robert Castel is, amikor azt írja: *Hogy a munka nemcsak gazdasági, hanem pszichés, kulturális és szimbolikus értelemben is domináns vonatkoztatási keret marad, azt ékesszólóan bizonyítja mindazok reakciója, akiknek nem jut belőle* (Castel 1998: 408). Ebben azonban, mint a későbbiekben be fogom mutatni, korántsem teljes a konszenzus a témával foglalkozó szerzők között: az utóbbi évtizedekben lezajlott jelentős változások legalábbis többféle értelmezést tesznek lehetővé.

A fentebb leírt módon jellemezhető bérmunkás társadalom, mint tudjuk, történelmi léptékekkel mérve nagyon rövid ideig áll(t) fenn. Csak körülbelül a '30-as évekre alakult ki az a helyzet, hogy már nem csak a fizikai munkások, hanem a szellemi foglalkozásúak többsége is alkalmazotti státuszban dolgozott, azaz bérmunkás volt⁷, és már a nyolcvanas évek legelején a munka társadalmának válságáról kezdtek cikkezni a társadalomkutatók⁸. A bérmunkás társadalom igazi "virágkora" pedig még rövidebb volt: alig negyedszázadnyi idő az európai országok második világháború utáni magához térése és az első olajválság között. Mégis, ez alatt a rövid idő alatt bebizonyosodott, hogy a bérmunka társadalmát a történelemben eddig példátlan módon és mértékben volt képes a lehető legszélesebb rétegek számára egyszerre biztosítani a szociális biztonságot, az egyéni szabadság és méltóság érzetét és a társadalmi részvétel lehetőségét. Hadd idézzem ismét Castelt: *A bérmunka társadalmát az a történelmi formáció, amelynek nagyjából sikerült kivédenie a tömeges sebezhetőség kockázatát, és biztosítani azt, hogy a túlnyomó többség csatlakozhassék a közös társadalmi értékekhez. Másként szólva, a bérmunka társadalmát jelenti azt a szociológiai talapzatot, amelyen a nyugati típusú demokrácia nyugszik – a maga összes erényével és hiányosságával* (Castel 1998: 410). Vagyis a bérmunka sokkal több, mint a szükségletkielégítés biztosításának tipikus módja a kapitalista társadalmakban: a bérmunka a modern társadalmakban a társadalmi integráció alapja, és így a modern polgári demokráciák alapja. Nem véletlen, hogy egy a közelmúltban a témában megjelent német nyelvű tanulmánykötetnek szerkesztője, Ulrich Beck (2000) a következő címet adta: *A munka és a demokrácia jövője*. A címválasztás mögött nyilvánvalóan az a feltevés húzódik meg, hogy a bérmunka válsága – ha van ilyen – sokkal többről szól, mint a munka világának átalakulásáról. Ha igaz, hogy a munka egyéni és társadalmi szinten is elveszíti központi szerepét – és emellett sokan érveltek-érvelnek az az utóbbi két-három évtizedben Claus Offétól André Gorzig – akkor meg kell tudnunk mondani, hogy mik lesznek, mik lehetnek a társadalmi részvétel alapvető formái a „munka utáni társadalomban”, illetve hogyan lehet biztosítani azt, hogy a fizetett munka mellett (helyett) más tevékenységek is képezhessék a megélhetés-státusz-identitás „hármas egységének” (Simonyi 1996: 297) alapját.

Tekintsük át tehát legalább jelzésszerűen, mik azok a folyamatok az utóbbi évtizedekben a munka világában és azon kívül, amelyek a fent említett szerzőket és másokat is a munka társadalmának végét jövendőző – helyenként kissé utópisztikus hangzó – gondolatok megfogalmazására készítették.

VÁLTOZÁSOK A MUNKA VILÁGÁBAN ÉS AZ ÉRTÉKRENDEN

Az első és legfontosabb ilyen jelenség természetesen maga a munkanélküliség, amelyről a nyolcvanas évekre kiderült, hogy nem konjunktúrafüggő, és a kezdeti emelkedő szakasz után viszonylag magas, vagy legalábbis az érintett társadalmak pol-

7 Ma Magyarországon ez az arány közel 90%, és a fejlett országokban többnyire hasonlóan magas, 80% fölötti.

8 Elsősorban Németországban, ahol már az 1982-es német szociológuskongresszus témája is ez volt: A munkatársadalom válsága? – mindazonáltal kérdőjellel a végén, amely azóta sem került le onnan. A kongresszus előadásai kötetbe szerkesztve is megjelentek: Matthes, J. szerk.: *Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg, 1982.*

gárai által magasként érzékelt szinten állandósult. Ez a kilencvenes években átlagosan 10% körüli, néha afölötti szintet jelentett az EU országaiban, 2005 végén pedig a kibővített EU 25 tagállamára vetítve átlagosan 8,5%⁹ volt, és ennél, mint arra már utaltam, köztudottan jóval többen vannak azok, akik ilyen vagy olyan módon inaktívvá váltak, akaratuk ellenére maradnak távol a szervezett munka világától.

A másik fő tényező a munka világának az az átalakulása, amit röviden az atipikus munkaformák terjedésének nevezhetnénk. Ezek lassan már csak a bér munka társadalmának klasszikus sztenderdjeihez¹⁰ képest tűnnek atipikusnak, egyébként a legjobb úton vannak afelé, hogy többségbe kerüljenek, azaz tipikussá váljanak. Létrehozásuk jelentős részben - bár nem kizárólag - gazdasági kényszer a munkáltatók, elfogadásuk pedig a munkavállalók számára: *A munkanélküliség tartósulásának és a világméretű gazdasági versenyben a foglalkoztatási költségek leszorításának kettős nyomása alatt gyorsuló ütemben kezdtek meghonosodni a foglalkoztatást növelő, de a hagyományos munkaviszonyoktól többé vagy kevésbé eltérő formák. Fokozatos térhódításuk talán minden másnál beszédesebben jelzi a munka világában zajló – visszafordíthatatlan – változásokat. E foglalkoztatási formák országonként ugyan eltérő súlyúak, összességükben azonban gyors ütemben terjednek. (...) Az ilyen munkahelyek nagy többségét már nem önkéntesen, hanem a teljes munkaidős, hagyományos állások hiányában fogadják el az érintettek; s az éves beszámolók szerint az európai munkaerőpiac jellemzően már csak ilyen munkahelyeket kínál* (Laky 1998: 127).

Az atipikus munkaformák között „klasszikusnak” számító és széles körben alkalmazott részmunkaidős munkavégzés mellett terjedőben van a távmunka, a bedolgozás, az alvállalkozás, az önfoglalkoztatás, kölcsönmunka, munkakörmegosztás, határozott ideős szerződés és társaik. Ma már az Európai Unió régi tagállamaiban a munkavállalók közel fele a három külön is nyilvántartott atipikus foglalkoztatási forma (részmunkaidő, határozott idejű szerződés, önfoglalkoztatás) valamelyikében dolgozik, és a jelenlegi keretek között, úgy tűnik, az EU ezt tekinti a foglalkoztatásnövelés leginkább járható útjának: *Az EU – a tagországok eltérő törekvéseinek kompromisszumaként – egyszerre hangsúlyozza a foglalkoztatás rugalmasabbá tételét és a szociális biztonság megőrzését, miközben pragmatikusan ösztönzi az új foglalkoztatási formák terjedését, mint lényegében az egyedüli esélyt arra, hogy a fejlett Európa polgárai munkához juszanak* (Laky 2006: 8).

A tanulmányok befejezésétől a nyugdíjba vonulásig folyamatosan, jellemzően ugyanazon a területen végzett munka ma már nyilvánvalóan minden, csak nem magától értetődő. A karrier egyre gyakrabban szakítódik meg, átképzés, továbbtanulás, szakmaváltás válhat szükségessé, nem is beszélve a munkanélküliség által okozott megszakításokról. A rugalmasság – időben, térben, szakmában – a munkavállalókkal szembeni legalapvetőbb követelménnyé nőtte ki magát. Röviden azt mondhatnánk,

9 Forrás: EUROSTAT 2006.

10 ezeket Laky Teréz a következőképpen foglalta össze: A »tipikus«, jellemző munkaviszony általában meghatározatlan időre szól (és felmondás, elbocsátás esetén a dolgozót felmondási időre járó bér és végkielégítés illeti meg). A »törvényes munkaidőt« törvény vagy országos megállapodáson alapuló kollektív szerződések rögzítik, s a dolgozó jövedelmét mind a munkaidő megrövidítése (állásidő), mind meghosszabbítása esetén garanciák védik. A dolgozót – munkaviszonyával összefüggésben – különféle jogok illetik meg, a fizetett szabadságtól, a betegszabadságtól a fizetett ünnepnapokig stb. (Laky 1998: 126–127).

hogy az individualizálódás¹¹, a diszkontinuitás és a bizonytalanság váltak a kilencvenes évekre a munkaviszony fő jellemzőivé. Ez természetesen szorosan összefügg azzal a folyamattal, amit a jóléti állam leépüléseként szoktak emlegetni: ennek során a bérmunkaviszony köré épült kollektív szabályozások, kollektív védelmek fokozatos leépítésével az állam mintegy kivonul a munkaviszony szabályozásából. Vagyis a „deindividualizálódás” (Castel 1998: 424) szakasza után, amely a klasszikus bérmunkás társadalomra a munkaviszony tekintetében jellemző volt, az intézményesültség bizonyos mértékű leépülése lesz jellemző (Kohli 1994; Castel 1998¹²), egyfajta új individualizálódási folyamat, melynek során a pénzkereső életpálya egyre inkább egyénileg megtervezendő és kivitelezendő tervvé, feladattá válik. Ez egyfelől több lehetőséget, nagyobb egyéni mozgásteret jelent, másfelől azonban a korábbinál jóval több bizonytalanságot, kevesebb védelmet – a munkavállalók egy része számára nyilvánvalóan inkább az előbbi, míg más része számára inkább az utóbbi aspektus válik meghatározóvá.

A harmadik jelenség, amelyre a munkatársadalom végét vagy legalábbis jelentős átfarmálódását prognosztizáló írások támaszkodnak, nem kötődik szorosan a munka világhoz. Ez az az értékváltozási folyamat, amelyet a hetvenes évek óta végzett különböző értékvizsgálatok, többek között R. Inglehart (1989) és mások kutatásai is diagnosztizáltak. Ennek során egyrészt háttérbe szorul az „asztkézisre való készség” – vagyis a kívülről megállapított rend és teljesítményelvárásoknak való alárendelődésre való hajlam –, és felerősödnek az önmegvalósítás, kibontakozás iránti szükséglet érvényesítésére irányuló igények, másrészt, ezzel összhangban, az anyagi jólét és a fizikai biztonság hangsúlyozása helyett az „élet minőségére”, vagyis a participációra, szépségre, szabadságra vonatkozó értékek kerülnek előtérbe.

A BÉRMUNKA TÁRSADALMÁNAK VÉGE?

Vagyis: a munka elveszíteni látszik általános érvényét, hiszen a társadalom egy része kiszorul a foglalkoztatásból, a belül maradók munkaviszonya is „töredezettebbé” válik, megszakítások, váltások tarkítják, a teljes életidőn belül évtizedeken keresztül csökkent a munkával töltött idő, mindeközben pedig háttérbe szorulni látszanak azok

11 Az individualizálódás szót ebben az esetben nem abban az értelemben használom, hogy a munka világában ne tapasztalnánk összehangolt, kollektív magatartásokat, a hálózatok létét, működését például a munkahelyi érdekérvényesítésben és másutt, hanem abban – a továbbiakban ki is fejtett – értelemben, hogy a karrier a korábbiakhoz képest sokkal inkább az egyénre vonatkozó és kevésbé kollektív döntések, valamint inkább egyéni alkuk és kevésbé kollektív szabályozások függvénye.

12 Mindkét hivatkozott szerző nagyon hasonlóan érvel amellett, hogy ez a folyamat nem csak a munka világára jellemző: a „deinstitucionalizálódás” folyamata az utóbbi évtizedekben egyre érzékelhetőbben hatja át a teljes életutat. Ugyancsak mindketten hangsúlyozzák, hogy „intézményesülés” és „individualizálódás” a bérmunka társadalmának eddigi alakulása során nem egymással ellentétes folyamatokként jelentek meg. Éppen az erőteljesen intézményesült, a bérmunkás társadalom által biztosított kollektív garanciákkal és védelmekkel körülbástyázott (és természetesen a pénzkereső életszakasz köré felépülő), kiszámítható életút jelentette azt az alapot, amelyen a korábbi függőségektől eloldódott individuum kibontakozhatott. Ilyen értelemben a *bérmunka rendszerének deregulációja fenyegetést is jelent az önálló cselekvőképesség értelmében vett individualitás előfeltételei számára* (Kohli 1994: 220), és a bérmunkás társadalom előtti *negatív individualizmus új alakváltozatának* elterjedéséhez járulhat hozzá (Castel 1998: 425).

az értékek, amelyeket korábban elsődlegesen a munkához társítottunk – mindezek alapján eléggé kínálja magát a munka egyéni és társadalmi szinten való marginalizálódásának tézise. Ennek egyik első szisztematikus kifejtése Claus Offe 1984-es tanulmánya: *Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie?*. Az általa felsorolt érvek két alapvető állításba foglalhatók össze. Egyrészt a társadalom szintjén a munka megszűnik elsődleges társadalomszervező erő lenni, tehát már nem a munka az a meghatározó társadalmi szféra, amelyből (belső viszonyaiból, konfliktusaiból, a rá jellemző racionalitás-elvekből) a társadalom szerkezete, konfliktusai, rétegei stb. alapvetően magyarázhatók, sőt, a munka világát hagyományosan leíró fogalmakkal (produktivitás, technikai szervezési racionalitás, alávetettség, ellenőrzés, norma) már a munka egyre növekvő része sem írható le (vagyis a szolgáltatási szektor¹³). Másrészt az egyén szintjén a munka megszűnik az identitás középpontja lenni, vagyis a munka az egyes ember életében egyre kisebb fontosságú, egyre kevésbé hat meghatározóan életének munkán kívüli szféráira, csökken a szerepe az identitás kialakításában, és az egyén értékrendjében visszahúzódóban vannak a tradicionálisan a munkához kapcsolódó értékek. A munka helyett a súlypont elsősorban a szabadidős tevékenységekre, fogyasztásra, képzésre stb. és az „önmegvalósítás” ezeken a területeken megnyíló lehetőségeire tevődik át.

Ami az állítások első csoportját illeti, az lényegében csak azt a helyzetet diagnosztizálja, hogy a tömeges nagyipari munka megszűnt a fejlett társadalmak meghatározó munkatípusa lenni, a szervezett foglalkoztatás mind nagyobb hányadát teszi ki a har-

- 13 Offe ebben az összefüggésben a szolgáltatási szektort – legalábbis a tárgyalta kritériumok szempontjából – egységes ágazatként kezeli. Zárójelbe téve azt, hogy szakmai tartalmában, szervezetében, piacaiban, foglalkoztatottait illetően stb. is óriási különbségek vannak ebben a szektorban, úgy véli, hogy a harmadik szektor erőteljes növekedése önmagában és egységesen hozzájárul a munka jelentőségének csökkenéséhez. Érvelését ezen a ponton nem érzem meggyőzőnek. A szolgáltatások - írja - *magát a munkát dolgozzák fel és tartják karban, a termelést termelik gondolatilag és szervezésileg* (Offe 1984: 24), tehát a szolgáltatás reflexív tevékenység, amely a termelőmunkáétól alapvetően különböző, sajátos racionalitáskritériumok szerint működik. Ezért *nem beszélhetünk többé egy minden munkát szervező és vezérlő racionalitástípus alapvető egységéről* (Offe 1984: 25). Offe azt is állítja, hogy a szolgáltatási szektor *olyan értékek és beállítottságok keletkezési helyévé válik, amelyek kihívást jelentenek a munkatársadalom és annak racionalitáskritériumai (teljesítmény, produktivitás, növekedés) számára, és azokat materiális, kvalitatív és »humanista« értékmércék javára kérdőjelezzik meg* (Offe 1984: 26), ami szerinte elsősorban abból adódik, hogy a szolgáltatások tevékenysége nagy részben összefügg a rend, biztonság, normalitás terén tapasztalható olyan hiányosságokkal, amelyeket éppen a munkatársadalom maga módján racionális működése idézett elő. Eszerint tehát a termelőmunka és a szolgáltatások esetében két teljesen eltérő logikájú tevékenységről van szó, amelyek közül az utóbbi elsődlegesen az előző korrekciója. A harmadik szektor túlnyomóvá válása természetesen nagyon megváltoztatta a munkát: a szolgáltatási tevékenységek jó része nem írható le a termelőmunka, technikai racionalitás stb. kritériumaival, egy részükre még az is igaz lehet, hogy az ipari munkáéval teljesen ellentétes logika szerint működnek, mintegy „korrektíven” viszonyulva ahhoz. Kétségtelenül igaz az is, hogy ebben a szektorban egyre több az olyan állás, ahol több tere van a kezdeményezésnek, kommunikációnak, önállóságnak, kevesebb a közvetlen kényszer (ami azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a munkatevékenységek ezen része közelítene ahhoz, hogy szabad, autonóm, önmagáért végzett tevékenységként, azaz nem munkaként legyenek definiálhatók!). Ez semmiképpen sem igaz azonban a rendkívül szerteágazó szolgáltatási szektor egészére, amelyben ezen túlmenően is hatalmas különbségek vannak, amelyek részletes tárgyalására itt nincs lehetőség. Jelen érvelés szempontjából azt tartom fontosnak kiemelni, hogy azoknak a tevékenységeknek, amelyeket itt leegyszerűsítően szolgáltatásoknak, harmadik szektornak nevezünk, egy tekintélyes része tulajdonképpen magukon az ipari vállalatokon belüli vagy ahhoz szorosan kötődő tevékenység (pl. marketing). Ezek eltérő jellegük ellenére éppen a hagyományos munkatevékenység minél racionálisabb működését segítik ahelyett, hogy korrektíven viszonyulnának hozzá. Azoknak a tevékenységeknek az aránya, amelyek valóban a munka racionális működéséből adódó hiányosságok korrekciójával foglalkoznak, és ebben az értelemben „másfajta értékeket szegeznek szembe” a munka hagyományos racionalitáskritériumaival, semmiképpen sem tekinthető meghatározónak.

madik szektor. Ennek következtében, valamint az individualizálódás, dereguláció, flexibilizálás folyamatai következtében a munkaadók és a munkavállalók közötti konfliktus, illetve ennek intézményesített kezelési módjai legalábbis háttérbe szorultak. Így az állításoknak erre a részére – most a rövideg kedvéért persze elfogadhatatlanul leegyszerűsítve a dolgokat – azt mondhatjuk, hogy a munka „nem vész el, csak átalakul”. Sokkal érdekesebbek a mi szempontunkból a második csoportba tartozó állítások, vagyis a munkatevékenység személyes relevanciájának a kérdése. Ha a munka az egyén szintjén marginalizálódik, akkor annak mindenképpen meg kell mutatkoznia az attitűdökben, és ha egyértelműnek tűnik ez a folyamat, akkor az nyilvánvalóan befolyásolni fogja azt, amit a munkatársadalom jövőjéről gondolunk. Offe lényegében azt állítja, hogy az általa leírt folyamatok következtében, illetve a protestáns gyökerű kötelességétika, a weberi *Berufsidee* meggyengülésével a munka központi szerepe is megszűnőben van: az emberek egyre inkább instrumentálisan viszonyulnak pénzkereső munkájukhoz, azaz a munkához való viszonyukra alapvetően az jellemző, hogy azt csak pénzkereseti forrásnak tekintik megélhetésük, és más, fontosabbá váló életterületeken zajló tevékenységeik finanszírozásához. Nagyon erőteljesen képviseli ezt az álláspontot André Gorz is, aki elsősorban fiatalok körében végzett francia vizsgálatokra hivatkozva jelenti ki, hogy: a munkához való viszony lazábbá válik, mert az élet más területeken zajlik (Gorz 2000: 88). Éppen az életpálya széttagozásának, a foglalkozás gyakoribb változtatásának, a karrierben beálló önkéntes vagy kényszerű szüneteknek a tapasztalatával is összefüggésbe hozza, hogy elsősorban a fiatalok személyiségüket messzemenően igyekeznek „távoltartani”, „megóvni” a munkatevékenységtől.¹⁴ Gorz szerint a munka világának fentebb rövideg jelzett változásai ahhoz vezettek, hogy eltűnőben van az a „munkatársadalom”, amelybe a munkán keresztül tartoztak bele az emberek. Sőt, szerinte már le is zajlott egy „kulturális váltás” (és ez egyértelműen megjelenik pl. a fentebb bemutatott attitűdökben), aminek eredményeképpen az integráció, a szocializáció és az identitás megalapozása már nem (elsősorban) a munkához kapcsolódik, és ami már lehetővé tenné az ún. „multiaktivitás társadalmába” való átmenetet, ha ehhez meglenne a megfelelő politikai akarat is (Gorz 2000: 91–92). Hogy miképpen is nézne ki a „multiaktivitás társadalma”, arra nem sokára visszatérek, egyelőre vizsgáljuk meg a fent említett attitűdöket.

Tehát a munka és az „élet” szétválasztása, a személyiség távoltartása a munkától, a dominánsan instrumentális viszonyulás lenne ezek szerint a jellemző. Más társadalomkutatók azonban egy ezzel éppen ellentétes tendenciát is látni vélnek. Martin Baethge német szociológus *Munka és identitás* című tanulmányában úgy véli, hogy a munkavállalók jelentős csoportjai körében terjedőben van az a törekvés, hogy *belsőleg részt vegyenek a munkájukban, belevihessék személyiségüket, és a munkán keresztül saját kompetenciáik megerősítését tapasztalják meg, (...) és lehetőségük legyen tevékenységüket a személyes kibontakozás és önmegvalósítás dimenziójában értelmezni* (Baethge 1994: 246). Vagyis a pénzkereső munkát saját, felelős cselekvésként élik meg, olyan tevékenységként, amely elősegíti képességeik és kompetenciáik fejlődé-

14 Gorz másutt azonban azt is megállapítja, hogy a posztfordista munkaszervezet – szemben a fordizmusra jellemző folyamatokkal – éppenséggel a munka és a személyiség újraegyesítésére törekszik, a munkavállalónak a munkájával és munkaadójával való lehető legteljesebb azonosulását várja el (Gorz 2000: 55–56). Ebből adódóan elképzelhető, hogy az általa vázolt attitűdök részben a munkavállalók „védekező reakciójaként” is felfoghatók.

sét, amely öntudat és büszkeség forrása számukra, amit tartalmában fontosnak tartanak, szívesen csinálnak, sőt alkalmasint szórakoztatónak találnak, és aminek mindezekből adódóan növekvő jelentősége van a személyes identitásban. Hasonló téziseket mások is megfogalmaztak: G. Günter Voß szintén a kilencvenes évek közepén keletkezett tanulmányának már a címében is a Gorz által vázoltakkal éppen ellentétesen teszi fel a kérdést: *Vége a munka és az élet szétválasztásának?*” Elemzésében nagyjából Baethgével azonos végkövetkeztetésre jut: „a munka se nem tartalmilag túlnyomórészt semleges, se nem lényegéből adódóan dominánsan a keresetre vonatkoztatott, hanem egyszersmind, még hozzá növekvő mértékben a személy számára az önkibontakozás és a társadalmi részvétel lényegi szférája, és ezzel az (...) életvezetés egyre fontosabb központi tere (Voß 1994: 289). Baethge elismeri azonban, hogy ez a fajta viszonyulás a munkához bizonyos, elsősorban fizikai és rutinjellegű tevékenységeknél nehezen elképzelhető, a munka – ahogyan ő nevezi – normatív szubjektívizálódása elsősorban a jól képzett munkaerőhöz, a kvalifikált pozíciókhoz kötődik (Baethge 1994: 249). Ennek ellenére úgy véli, ennek általános jelentősége van. Mivel a foglalkoztatás struktúraváltása éppen az ilyen pozíciók körének bővülése felé mutat (a szolgáltató szektor terjeszkedése, a tudás, kvalifikáció előtérbe kerülése, sok területen a szigorú munkamegosztás csökkenése), ez a viszonyulás tekinthető, a szerző kifejezésével, struktúraformáló tényezőnek (Baethge 1994: 252). A munkához való, ilyen típusú *tartalminak* nevezhető viszonyulás tehát azt jelentené hogy az előbb leírt értékvtáltási folyamat, vagyis a posztmaterális értékek előtérbe kerülése a fizetett munka szempontjából nem annyira marginalizálódást, mint inkább az ezekkel az egyre fontosabbá váló értékekkel való felruházást, azaz fontosabbá válást jelent.¹⁵

Tehát a pénzkereső munka egyfelől megélhetési kényszer, amit már holnap ott hagynánk, ha lehetőségünk lenne rá, és addig is igyekszünk minél jobban elválasztani életünk többi részétől, másfelől életünk értelme, önazonosságunk és önbecsülésünk alapja. Egy a kilencvenes évek legelején lebonyolított, tíz európai országra kiterjedő értékvizsgálatból arra következtethetünk, hogy a tisztán instrumentális hozzáállás összességében kisebbségi vélemény: Azzal a kijelentéssel, hogy »A megélhetésért dolgozni szükségszerűség. Nem dolgoznék, ha nem kellene.« a megkérdezettek átlagosan 21%-a értett egyet, ez az egyes országokat tekintve 8 és 30% között szóródott (Ashford–Timms 1992: 71). Egy ezzel legalábbis nagyjából hasonló attitűdöt kifejező kijelentést a TÁRKI magyar vizsgálatokban is tesztelt: »A munka csak pénzkereseti lehetőség, semmi több.« Ezzel az állítással 1989-ben 37,5, 1997-ben pedig 27% értett egyet. Másfelől a két említett időpontban a megkérdezettek 59 ill. 60,5%-a egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy »A munka az ember legfontosabb tevékenysége.«, valamint 61 ill. 63% azzal, hogy »Akkor is dolgoznék, ha nem kellene a pénz.« (Medgyesi–Róbert 1998: 441) Bár a vizsgálatok kvantitatív jellegéből adódóan természetesen nem tudhatjuk, hogy a megkérdezettek pontosan mit is értettek például azon, hogy „a munka az ember legfontosabb tevékenysége”, azért a fentiek alapján megkövethetjük azt a kijelentést, hogy a fizetett munka az egyértelmű többség számára mindenképpen több, mint a megélhetés biztosítása.¹⁶ Az attitűdök változása szempontjából fontos len-

15 Ehhez hasonlóan érvel Kohli (1990) is, amikor azt írja, hogy a „kötelesség” típusú értékektől való eltávolodás, és az „önmegvalósítás” típusú értékek előtérbe kerülése elsősorban nem a munkától való teljes elfordulásban ölt testet, hanem a vele szemben támasztott igények megváltozásában (Kohli 1990: 203).

ne tudni, hogy a munka jelentése, a hozzá való viszonyulás hogyan változik például az életkor vagy a végzett munka jellege szerinti bontásban. Erre vonatkozóan adatok híján csak a saját feltételezéseimet tudom megfogalmazni. Talán nem megalapozatlan az a feltevés, hogy a munkához való új típusú, „posztmateriális” hozzáállás elsősorban azok számára lehetséges, akiket Dahrendorf már említett könyvében a „munka újgazdagjainak” titulált (Dahrendorf 1994: 230), vagyis akik koruk, képzettségük vagy más okok folytán privilegizált helyzetben vannak a munkához, még hozzá a jól fizető, magas presztízsű munkához való hozzáférés terén. Velük szemben a másik pólust azok alkotják, akik kénytelenek instrumentálisan viszonyulni a munkához, mivel létfenntartásuk érdekében kénytelenek számukra tartalmában jobb esetben közömbös, rosszabb esetben kifejezetten taszító, lelkiileg-fizikailag megterhelő munkát is elvégezni. A két szélsőség között persze a viszonyulásoknak sokféle kombinációja és átmenete lehetséges. Elképzelhetőnek tartom, hogy ezek a viszonyulások egyértelműbben elkülönülnek a fiatalok, mint az idősebbek között, akik esetében feltételezhető, hogy több nyomát találjuk még a munkához való köteleességétikai viszonyulásnak is. Nemrégiben egy általam tartott szeminárium keretében főiskolai hallgatók készítettek interjúkat ebben a témában,¹⁷ amelyek szolgáltak néhány érdekes tanulsággal. Elsősorban azzal, hogy bár nem túl meglepő módon szinte mindenki hangsúlyozta a kereset kiemelkedő fontosságát, azért az interjúk nagy többségében megtaláltuk a tartalmi viszonyulás elemeit is, ha másképp nem, hát érzékelt hiány formájában: *»biztosan nem így beszélnek, ha más lenne a munkám«*, mondta az egyik interjúalany, aki egyébként hangsúlyozta, hogy csak a megélhetés miatt dolgozik. Egyértelmű kisebbségben voltak azok, akik számára a munka kizárólagos jelentése a pénzkereset, a megélhetés biztosítása volt. Ez egybecseng azzal, amit Baethge a munka normatív szubjektívizálódásának „struktúraformáló” erejéről mondott: úgy tűnik, hogy a munkájukhoz instrumentálisan viszonyulók egy része is a „munka mint személyesen fontos tevékenység” koncepciójához viszonyítja magát, és hiányként éli meg, ha a munkája erre nem ad lehetőséget. Bár természetesen ezekből az elsősorban oktatási céllal készített és elemzett interjúkból nem lenne okos dolog túlságosan messzemenő következtetéseket levonni, annyit azonban meg lehet állapítani, hogy az interjúalanyok munkához való viszonyulása, a munka jelentésének az interjúkban megmutatkozó különbségei legalábbis jól *illusztrálják* azt a különbséget, amit az előbb vázoltam: az értelmiségi interjúalanyok mindegyikénél, de a szellemi foglalkozásúak többségénél is egyértelműen megmutatkozott a munkájukhoz való tartalmi viszonyulás, a fizetett munkájuk keretében végzett tevékenységek személyes fontossága, míg ez ritkábban fordult elő a fizikai foglalkozásúaknál, különösen a szakképzettséget nem igénylő, betanított és hasonló munkát végzőknél (bár kivételek azért természetesen akadtak). Érdekes volt megfigyelni, hogy a munkanélküliség tapasztalata hogyan be-

16 Az adatokat elemző kutatók másutt megállapítják, hogy a magyar munkavállalók – és általában a rendszerváltó országok munkavállalói – instrumentálisabban viszonyulnak a munkájukhoz, mint nyugatibbra élő társaik. Ez elsősorban nem a fenti kijelentésekkel való egyetértésből, hanem a munka materiális és szubjektív jutalmainak fontossági sorrendjéből állapítható meg.

17 A győri Széchenyi István Egyetem szociális munka szakos hallgatói egy szeminárium keretében a 2003/04-es tanévben készítettek, előre egyeztetett, azonos kérdéssor alapján 32 interjúút foglalkoztatott személyekkel, melyek célja a munkához való viszonyulás különböző típusainak elkülönítése és jellemzése volt.

folyósolta a munkához való viszonyt: Azok az interjúalanyok, akik már voltak munkanélküliek, jellemzően határozottan elutasítottak mindenféle elmélkedést arról, hogy a munkájuk milyen szempontból fontos a számukra, és elégedettségüket hangsúlyozták, hiszen – ahogy mondták – *»már megtapasztaltam a munkanélküliséget«,* vagy *»örül-nöm kell ennek, hiszen másoknak nincs munkájuk«.*

Ez is arra utal tehát, hogy a munkához való viszonyulás mintázataiban is tükröződhet az a törésvonal, amiről már a bevezetőben is szóltam: a biztos, jól fizetett, a társadalom által fontosnak tartott tevékenységeket jelentő állások birtokosai egyfelől, illetve a bizonytalan, periférikus állásokban dolgozók és a munkanélküliek másfelől.

A FOGLALKOZTATÁS BŐVÍTÉSÉNEK NÉHÁNY LEHETSÉGES MÓDJA

Tehát amellett, hogy azt mondjuk, az lenne a legjobb, ha mindenkinek lenne munkája, nem árt, ha gondolunk arra is, hogy a legeslegjobb tulajdonképpen az lenne, ha mindenkinek saját maga számára fontos, és a társadalom által értékesnek tekintett munkája lenne. Márpedig a munkahelyteremtés lehetséges útjai nem mindig errefelé mutatnak. Egyrészt, mivel a gazdaságnak egészen egyértelműen nincsen szüksége mindenki munkaerejére,¹⁸ a mezőgazdaság a fejlett országokban elenyésző létszámot foglalkoztat, az ipar csökkenő alkalmazotti létszám mellett növekvő termelékenységet produkál (a nagyon munkaigényes tevékenységeket pedig előszeretettel telepítik ki Kínába, Thaiföldre vagy más, Európánál összehasonlíthatatlanul olcsóbb munkaerőt kínáló országokba), és a harmadik szektor sem képes a felszabaduló munkaerőt teljes mértékben felszívni (Laky 1999: 163–164). Ezért, állítja például Dahrendorf, aki a jelenlegi keretek között bővíteni akarja a foglalkoztatást, annak „periférikus állásokat” kell teremtenie (Dahrendorf 1994: 234). Erre jó példa az Egyesült Államok gyakorlata, ahol tömegével hoztak létre olyan állásokat, amelyek az említett hármas, vagyis a megélhetés, státusz és identitás egyike szempontjából sem jelentenek kielégítő megoldást.

Másrészt zajlik a keresése annak, hogy a jelenlegiek mellett milyen eddig nem munkának tekintett tevékenységeket *kellene elismert munkának tekinteni még a jelenlegiek mellett* illetve *hogyan tegyen az állam azért, hogy a munkaerőpiacon, illetve általánosabban a piacon többféle értékteremtő aktivitást ismerjenek el munkaként.* – ahogy Krémer Balázs írja a Nemzeti Akcióterveket és a kirekesztés/szegénység elleni küzdelemmel foglalkozó uniós dokumentumokat elemző írásában (Krémer 2003: 64); azaz hogyan teremthetők munkahelyek *a gazdaság fő áramán kívül* (Laky 1999: 165). Sokszor halljuk például, hogy a személyes szolgáltatások terén még nagy foglalkoztatási tartalékok vannak. Ezeket próbálják meg kiaknázni a „szociális gazdaság” fogalomkörébe tartozó, valamint a háztartások foglalkoztatóképességére építő, például Franciaországban és a skandináv országokban viszonylag szélesebb körben alkalmazott kezdeményezések.¹⁹ Ez André Gorz interp-

18 Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi munkaerő-kínálatot a jelenlegi foglalkoztatási formákban nem tudja felszívni a szervezett gazdaság – vagyis abban, amit ma köznapi értelemben „pénzkereső munkának” tekintünk, a jelenlegi keretek között egyértelműen nincs szükség mindenki részvételére.

retációjában úgy hangzik, hogy a társadalom fizetett munkává próbál alakítani „olyan tevékenységeket is, amelyeket az emberek magánemberként is el tudnának látni, magánemberként kellene hogy ellássanak, s szeretnék is magánemberi minőségükben vállalni őket – csak éppen soha nem jut idejük rá, mert valamilyen »normális állásban« kell dolgozniuk.” Vagyis az „otthonos kompetencia körébe tartozó”, „meghittén ismerős feladatokat” „munkahelyekké és szakosodási területekké alakítják át”. Ez extrém formájában a szerző szerint ahhoz vezethet, hogy például *senki nem fogja többé úgy érezni, hogy a vak embert át kell segíteni az utcán, mert 'vannak emberek, akiket ezért fizetnek'* (Gorz 1999: 111). Gorz egyébként már egy korábban megjelent írásában is a „szolgamunka” újjáéledését vélte felfedezni abban a folyamatban, hogy azok, akik saját munkaidejüket elég drágán tudják eladni, személyes szükségleteik kielégítésére megvásárolhatják másokét, akik kénytelenek olcsóbban eladni azt. A szabadidőipar területén ugyancsak a korábban privátszférába tartozó tevékenységek pénzkereső munkává alakítására irányuló folyamatokat lát (Gorz 1989). Erre mondaná Hannah Arendt, hogy ez az – általa cseppet sem pozitív előjellel használt – munkatársadalom tökéletes kiteljesedése: az ő felfogásában a munkatársadalom legfőképpen attól az, ami, hogy a legváltozatosabb tartalmú tevékenységeket az egyén és a társadalom egyaránt elsődlegesen a létfenntartás biztosítása (azaz a munkavállaló és családja megélhetésének biztosítása) céljából végzett tevékenységként, azaz munkaként értelmezi (Arendt 1994: 47).²⁰ Úgy tűnik tehát, hogy ha a fenti módokon közelebb is juthatunk pusztán számszerű értelemben a teljes foglalkoztatottsághoz, mindenképpen legalábbis számolnunk kell azzal a veszéllyel, hogy ez a foglalkoztatás-bővítés nem feltétlenül járul hozzá ahhoz, hogy több ember számára biztosítsa – a megfelelő jövedelem, megbecsültség és az önkibontakoztatás lehetőségén keresztül – a teljeskörű társadalmi tagság érzését. Vagyis előfordulhat, hogy a „társadalmi befogadás” helyett inkább a kettészakadás tendenciáit erősítené.

Mindezek fényében talán nem teljesen érdektelen végiggondolni olyan kezdeményezéseket, amelyek annak kidolgozására törekszenek, hogyan teremthetnénk meg annak a kereteit, hogy mindenki végezhesen a pénzkereső munkája mellett, ahelyett vagy azzal váltakozva különböző hasznos, értelmes de nem feltétlenül fizetett munka jellegű tevékenységeket úgy, hogy közben a megélhetése is biztosítva legyen.

19 A munkaerőpiac határainak a szociális gondoskodás és a háztartások felé való kitérítésére tett kísérletek – amelyek részletes bemutatására ezen a helyen nem vállalkozhatok – sok ígéretes eredmény dacára óhatatlanul óvatosak és szűk körűek (Laky 1999: 166). Ennek oka a szociális szféra esetében az, hogy ennek költségei jórészt a közösségeket, az állami, helyi költségvetést terhelik (Laky 1999: 166). A háztartásokat pedig az tarthatja vissza attól, hogy a szervezett gazdaság jelentős foglalkoztatóivá lépjenek elő, hogy *a háztartások kereslete roppant érzékeny a kínálat költségeire: ha a jelenlegi rugalmas megoldások helyébe kívülről diktált szabályok lépnek, ha a költségek átlépi az elfogadottnak és méltányosnak tekintett határokat, akkor a kereslet visszahúzódhat, akár el is tűnhet* (Laky 1999: 167–168).

20 A Gorz által itt és másutt is leírt folyamatok Arendt tézisének kívül felidézhetik az „életvilág gyarmatosításá”-nak habermasi koncepcióját is.

A TELJES JOGÚ TÁRSADALMI TAGSÁG ELSZAKÍTÁSA A FIZETETT MUNKAVÉGZÉSTŐL

A munkavégzéshez nem kötött alapjövedelem bevezetése a teljes jogú társadalmi tagságnak a fizetett munkavégzéstől való elszakításáról folytatott viták egyik sarkalatos pontja. Ez ellen nagyon meggyőzően érvel Gorz fentebb már hivatkozott cikkében – éppen ezért okozott meglepetést, hogy néhány évvel később megjelent könyvében már a bér munka társadalmá meghaladásának legfontosabb alapfeltételeként kezeli azt (Gorz 2000). Az alanyi jogon járó alapjövedelem egyik változata, a megélhetéshez egymagában nem elegendő minimumjövedelem kapcsán jogosnak érzem azt a kritikát, hogy az legfőképpen azt a célt szolgálja, hogy a „munkaképes szegények” olyan rosszul megfizetett munkákat is elvállaljanak, amelyek adott esetben idényjellegűek, rendszertelenek és semmi esetre sem biztosítják önmagukban a létfenntartáshoz szükséges minimumot – vagyis tulajdonképpen a munkaadókat szubvencionálja, olcsó munkaerőhöz juttatva őket (Gorz 1999: 109). Bonyolultabb eset, ha egy olyan minimumjövedelmet feltételezünk, amely mindenkinek jár, és önmagában is elegendő a megélhetéshez. Azok a szerzők, akik emellett érvelnek, általában két problémával küzdenek. Az egyik, hogy a jövedelemhez való jog ténylegesen helyettesítheti-e a munkához való jogot, vagyis biztosítja-e, hogy a nem dolgozó, de alapjövedelmet élvező csoportok valóban a társadalom részeinek érezzék magukat, azaz ne legyenek kirekesztettek, a másik pedig az, hogy milyen biztosíték van arra, hogy a társadalom számára szükséges tevékenységek – azaz munkák – ilyen körülmények között is el lesznek végezve. Mindkét problémát egyszerre kiküszöbölendő, általában megpróbálják ezt az alapjövedelmet mégis valamilyen formában, valamilyen mennyiségű munkához kötni. Gorz korábbi írásában úgy véli, hogy a munkanélküliek kirekesztettség elsősorban abból adódik, *hogy a munkanélküliség lehetetlenné teszi számukra, hogy részt vegyenek a társadalmat 'teremtő-termelő' folyamatban, s így azt is, hogy e részvétellel jogokra és befolyásra tegyenek szert a társadalomban és a társadalom fölött* (Gorz 1999: 111). Ezen pedig egy feltétel nélkül nyújtott minimumjövedelem sem segít – talán kevésbé lesznek szegények, de nem lesznek kevésbé kirekesztettek: *... a jövedelem minden feltételtől való eloldása azt jelenti, hogy a társadalom nem tart igényt azok közreműködésére, akik inkább a távolmaradást választják; a megkötések hiánya azt hozza tudomásukra, hogy a társadalomnak nincs szüksége rájuk* (Gorz 1999: 111). Ezért a szerző azt javasolja, hogy a jövedelem garantálása kapcsolódjék össze a polgárok azon jogával és kötelességével, hogy bizonyos mennyiségű „hivatásos” munkát életük során belátásuk szerinti ütemezésben elvégezzenek. Némiképp hasonló – legalábbis ami a minimumjövedelem és a munkavégzés összekapcsolását illeti – megoldásokat találunk Claus Offe (1995) egy cikkében illetve Jeremy Rifkin (1995) jelentős sikert aratott könyvében. Mindketten valamiképpen az önkéntes, közhasznú, esetleg külön erre a célra alakult egyesületek keretében végzett tevékenységhez kötnék a minimumjövedelemben való részesedést, amelyek olyan – elsősorban szociális és közösségi jellegű – szükségletek kielégítését célzó tevékenységeket végeznének, amelyek a piacgazdasági szférában nem lennének rentábilisan végezhetőek. Ha túltesszük magunkat azon, hogy az önkéntesség és a kötelezőség ilyen sajátos módon kapcsolódik össze, akkor egyfelől azt mondhatjuk, hogy ez bizonyos szempontból csak fokozati különbséget jelent egyes már működő támogatási formákhoz képest, másfelől természetesen

el kell ismernünk, hogy ha ilyen keretek között a munkanélküliek „értelmes” tevékenységet végeznek, és a megélhetésük is biztosítva van, az nyilván sokkal jobb, mint ha segélyből és feketén végzett napszámából élnek, sőt egy részüknél még az is elképzelhető, hogy olyan képességekre és kompetenciákra tesznek szert, amelyeket később a valódi munkaerőpiacon is kamatoztathatnak. Viszont semmilyen garancia nem látszik arra, hogy az ilyen tevékenységek társadalmi elismertsége hasonlóvá válhatna a fizetett munkáéhoz. Valószínűbbnek tűnik, hogy ez egyfajta „másodrendű” státuszokat hozna létre, csak részleges válasz kínálva így a kirekesztés problémájára.

Az eddigiekhez képest egy sokkal kidolgozottabb koncepciót jelent az Ulrich Beck által megfogalmazott „polgári munka”, a *Bürgerarbeit* modellje, amit a szerző az utóbbi években több írásában is kifejtett. Az alábbi nagyon rövid ismertetés elsősorban a már említett 2000-ben megjelent kötetben található tanulmányra támaszkodik, melynek már a címe is érzékelteti, hogy milyen ambiciózus vállalkozásról van szó: *A demokrácia lelke: a fizetett polgári munka* (Beck 2000). A lényeg tulajdonképpen hasonló, mint a korábban említett szerzőknél, csak azoknál határozottan továbbmegy: alternatívát kínálni a fizetett munka mellett azért, hogy a megélhetéshez szükséges jövedelmet elszakítjuk a fizetett munkától, és társadalmilag hasznosként ismerünk el nem elsősorban díjazás céljából, a rentabilitás kritériumainak figyelembe vétele nélkül végzett tevékenységeket. (Ami, mint látni fogjuk, nem jelenti azt, hogy az érintettek ne kaphatnának érte pénzt.) Szemben Offe és Rifkin elképzelésével, akik végeredményben mégiscsak elsősorban a munkaerőpiacon fölöslegként megjelenők számára próbálták egy elkülönült szektorban tevékenységet kínálni, Beck hangsúlyozza, hogy a polgári munka egy mindenki számára bármikor hozzáférhető, önként választott alternatíva, akár a pénzkereső munka megszakításának szakaszaiban, akár a – rész- vagy teljes munkaidőben, vagy bármilyen egyedi időbeosztásban végzett – pénzkereső munka mellett. „Szervezett spontaneitás”, „szervezett, alkotó engedetlenség” – ezekkel a költői kifejezésekkel Beck (2000: 418, 427) azt kívánja érzékeltetni, hogy a polgári munka körébe tartozó tevékenységek tartalmukban semmilyen módon nincsenek behatárolva: beletartozhat bármi, amit a polgárok a közjó, a kisebb vagy nagyobb közösség java, életminőségének javítása érdekében jónak látnak megtenni. Ezek persze jellemzően olyan problémákat ölelnének fel, amik a piac érdeklődéséből kiesnek, mert nem profitábilisak, és amelyekkel az állami-önkormányzati szféra rugalmatlansága, bürokratikus felépítettsége, lehatárolt feladatkörei stb. miatt nem képes foglalkozni – vagyis jellemzően azok a területek, amelyekkel az önkéntesség, a civilszervezetek foglalkoznak. Miben különbözik akkor ezektől a polgári munka? Úgy tűnik, elsősorban abban, hogy ez a tevékenység a társadalom által a pénzkereső munkával azonos szinten hasznosnak és értékteremtőnek elismert, és a benne résztvevőknek szükség esetén megélhetést is biztosító tevékenység lenne. Ehhez persze két dolog kell: kiépített struktúrák, amelynek keretei között a polgárok kezdeményezései megjelenhetnek, és pénz, amely mindezt finanszírozza. Becknek mindkettőre van válasza. Az általa kidolgozott, teljes mértékben decentralizált szervezet, amely elsősorban helyi szinten az érintettekkel választott bizottságokra, illetve szintén helyi/lakóközösségi szinten működő vállalkozó-koordinátorokra (Beck 2000: 428–432) támaszkodik, sok lehetőséget ad a kritikára, aminek kifejtése nem fér bele ennek a dolgozatnak a kereteibe. Mindenesetre ez ébreszti messze a legtöbb kételyt a konstrukció életképességével kapcsolatban. A finanszírozást főleg részint az eddig a munkanélküliség kezelésére és segélyezésre fordított összegek (Beck 2000: 443), részint *social sponsoring* jellegű mechanizmusok biztosítanák. Beck hangsúlyozza, hogy ezek a pénzek

jelentős részben megtérülnének, hiszen itt értékteremtő tevékenységekről, nem pedig segélyezésről van szó. A hagyományos önkéntes tevékenységgel szemben ez a megélhetés biztosítására is alkalmas, amennyiben a tevékenység lehetséges jutalmazási formái között a – magyarul nagyon esetenül hangzó – polgári jövedelem is szerepel (különböző nem materiális jellegű jutalmak, mint például kvalifikációk, másutt is hasznosítható készségek megszerzése, nyugdíjjogosultsági idő beszámítása, un. *favour credits*, stb. mellett). Mi különbözteti meg akkor ezt a pénzkereső munkától? Mitől lesz ez a tevékenység pénzkereső munka helyett, – ahogyan Beck (2000: 417) hangsúlyozza – szinte arendti értelemben vett szabad politikai cselekvés? A szöveg alapján leginkább kínálgató értelmezés szerint azáltal, hogy szemben a klasszikus pénzkereső munkával, a polgári munka nem eszköz a polgári jövedelem megszerzésére, nem feltétele annak, hanem éppen fordítva, a polgári jövedelem a feltétele a polgári munkának, vagyis a jövedelem az eszköz ahhoz, hogy végezhesük a polgári munkát, amely így öncélként, a pénzkereső munkától alapvetően eltérő, nem instrumentális tevékenységként jelenhet meg.²¹ Miért végeznének az emberek polgári munkát? A szerző szerint azért, mert értelmes, hasznos tevékenységre vágnak, nem akarják az egész életüket kizárólag munkával és fogyasztással tölteni, meg akarják oldani szűkebb-tágabb környezetük problémáit. Az emberben azonban felébred a kétely, hogy nem válhat-e ez a tevékenység kényszerpályává azok számára, akik a szervezett munka világából kiszorulva, megélhetésüket csak így biztosíthatják. Beszélhetnénk egyáltalán az ő esetükben a Beck által olyan sokat hangsúlyozott önkéntességről? A polgári munka sok feltételezett előnye persze az ő számukra is érvényesülne – csak éppen a lényege veszne el. Beck erre minden bizonnyal azt válaszolná, hogy ennek a tevékenységnek a magas társadalmi presztízse, illetve az, hogy nem csak munkanélküliek vesznek részt benne (akik egyébként ekkor már nem is lennének munkanélküliek, tehát megszabadulnának ettől a stigmától) biztosítaná azt, hogy ne alakuljon ki ez a helyzet. Ez azonban jelenleg még elég utópisztikus hangzik. Még talán ennél is utópisztikusabb – és részleteiben kevésbé kidolgozott – a multiaktivitás társadalmának modellje, amelyet a már sokat hivatkozott André Gorz (2000) vázol fel. Ez radikális túllépést szorgalmaz a bérmunka társadalmán, bár nem a bérmunkán magán, amely természetesen jelen lenne, mint egy lehetséges tevékenységforma, mint flexibilis, diszkontinuos, változó és nem centrális szerepű munkaviszony (2000: 108), de a társadalmi kapcsolatokat, a kooperációs összefüggéseket és az „élet értelmét” elsősorban a díjazás és rentabilitás figyelembevétele nélkül végzett tevékenységek biztosítanák (2000: 103). Ennek a merész vízióknak a megvalósulásához a szerző szerint az vezethet el, ha a társadalmi elosztás elszakad a hagyományos munkaviszonytól (vagyis a megélhetéshez elegendő garantált jövedelem biztosítatik mindenkinek²²); ha az eddignél jóval szélesebb körben zajlik kísérletezés alternatív formákkal az együttműködés, termelés, sajtószervezésű közösségi és kommunális szolgáltatások terén; illetve ha a nem munkaerőpiaci munkaviszonyban folytatott tevékenységek, kölcsönösségi alapon végzett munkák is társadalmilag hasznosként ismertettek el (2000: 110, 112). Ha

21 Hasonlóan értelmezi Becket Gorz (2000: 124) is.

22 Gorz – szemben pl. saját korábbi álláspontjával is – a megélhetéshez elegendő, garantált jövedelem minden feltételtől való eloldásában látja a garanciát arra, hogy kikerülje azt a csapdát, amely valamilyen formában az összes itt bemutatott koncepcióban megjelenik, vagyis hogy a minimumjövedelemnek az ilyen tevékenységekhez kötésével ne válhasson ez kényszerpályává a hagyományos munka világából kiszorulóknak számára (Gorz 2000: 115–116, 126).

nem is osztjuk Gorz optimizmusát a tekintetben, hogy az általa leírt társadalmi formációhoz való közeledés belátható idő belül érzékelhető változásokat hozhat társadalmainkban, attól nem kell feltétlenül elzárkóznunk, hogy néhány általa is hivatkozott alternatív formát – a jó gyakorlatok átvétele szellemében – közelebről is megvizsgáljunk. (Ilyen lehet például a - egyébként az Offe–Heinze (1990) szerzőpáros által másutt részletesen bemutatott – *Kooperationsringe*, vagyis a pénz kikapcsolásával, kölcsönösségi alapon való munkavégzés szervezett hálózatai. Erre irányuló kísérletek, „időbankok” és hasonlók Magyarországon is voltak-vannak, de eddig csak nagyon mérsékelt sikereket tudtak felmutatni.)

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk: a bérmunka társadalmában bekövetkezett változások azt valószínűsítik, hogy nem megalapozatlan a fizetett munkán alapuló társadalom válságáról beszélni. A legelső reakciók ebben a munka marginalizálódását, jelentőségének csökkenését vélték felfedezni egyéni és társadalmi szinten egyaránt. A munka jelentésének, a munkához való viszonynak a vizsgálata azonban – az értékváltozási folyamattal összhangban – egy ezzel ellentétesnek tűnő folyamatot is kimutat. A munka sok tekintetben továbbra is fennálló centrális szerepét a munkanélküliséggel kapcsolatos tapasztalatok is inkább erősíteni, mint gyengíteni látszanak – mindenekelőtt emellett szól a munkanélküliség és a szegénység/kirekesztés között mutatkozó nagyon szoros kapcsolat is. Bővíteni kell tehát a foglalkoztatást – ennek azonban, amint láttuk, van néhány buktatója is, hiszen a kirekesztetteknek vagy kirekesztés által fenyegetetteknek nem egyszerűen állásra, még csak nem is egyszerűen pénzre, hanem egyszersmind valódi társadalmi státuszt biztosító, értelmes tevékenységre van szükségük. Ennek a problémának az „alternatív” megoldására próbáltam meg bemutatni néhány gondolat kísérletet.

Mi a közös az itt bemutatott modellekben? Egyrészt annak a hangsúlyozása, hogy a fizetett munka újraelosztása csak akkor valósulhat meg, ha fokozatosan elveszíti kizárólagosságát mint társadalmilag értékesnek elismert tevékenység. Másrészt az, hogy bárhogy is nevezzék őket, ezek a tevékenységformák lényegében minden szerző szerint valahonnan az önkéntes tevékenységek forrásvidékéről érkehetnek. Ez két szempontból is érdekes. Egyrészt, mert például egy néhány évvel ezelőtt lebonyolított német kutatásból (Klages 2000) is kiderül, hogy az önkéntes tevékenységet végzők motivációi – az altruista indíttatás mellett – elsősorban ugyanazoknak a posztmaterialis, önmegvalósítás-központú értékeknek a fontosságát mutatják, amikkel már a fizetett munka kapcsán is találkoztunk. Ez akár érv lehet a fizetett munka és más tevékenységek közötti határvonal halványulása mellett, és erősítheti az ebbe az irányba való kutakodás létjogosultságát. A másik szempont tulajdonképpen összefügg ezzel. Úgy tűnik, a témával foglalkozó szerzők – explicit módon vagy látenszen – a fizetett munka mellett / helyett vagy azzal összefonódva társadalmi tagságot biztosító tevékenységekben valami olyan tevékenységformát, olyan „cselekvést” keresnek, amely az arisztotelészi „praxis” fogalomból kiindulva, sokszor és sokféleképpen megjelenik az elméletben a munkával mint instrumentális tevékenységgel szembeállítva, annak ellentétéként.²³

További azonosság annak kutatása – és ez az, amire egyik modell sem kínál igazán megnyugtató megoldást – hogy hogyan érhető el az, hogy ezek a tevékenységek társa-

23 Itt elsősorban Arendt munka/készítés versus cselekvés, vagy Habermas munka versus interakció, illetve később célracionális versus kommunikatív cselekvés ellentétpárja juthat eszünkbe.

dalmilag ténylegesen felértékelődjenek, vonzóvá váljanak nemcsak azok számára, akik nem tudnak, hanem azok számára is, akik, Rejtő hőséhez hasonlóan, nem akarnak (végrelegesen, időlegesen, vagy idejük egy részében) fizetett munkát végezni. Csak ez biztosíthatná ugyanis, hogy ezek a tevékenységek ne váljanak gettóvá a munkaerőpiacról kiszorulóknak számára, a kirekesztettség újabb formájává. Valami olyan, a piaci szektor mellett működő „társadalmi hasznosságú szektorra”, amelyet Castel egy helyen nagyon találóan az indián rezervátumokhoz hasonlít, amelyek védettek ugyan, de hogy ezen kívül milyen további jó tulajdonságaik vannak, az már korántsem egyértelmű (Castel 1998: 409). Ha ezt nem sikerül megoldani, akkor fennáll a veszély, hogy a multiaktivitás vagy a *Bürgerarbeit* nyújtotta lehetőségekből éppen azok profitálnának legkevésbé, akiket a kirekesztés most is fenyeget – hiszen az ő életükben vannak egyelőre a legkevésbé jelen azok a „más tevékenységek”, amelyek az integrációt biztosíthatnák. Valószínűleg igaza van Castelnek, amikor azt fejtegeti, hogy ha a bérmunka társadalmának restaurációja nem is lehetséges, erőnket a „csodálatos utópiák” gyártása helyett inkább arra kellene fordítanunk, hogy a társadalmilag hasznos munkából keletkező szűkös erőforrások újraelosztásával és a szolidaritás új formáinak bevezetésével minél többet megőrizzünk a bérmunka társadalmában által teremtett értékekből. Erre irányuló törekvések azonban a fentebb bemutatott koncepciók is tartalmaznak. Feltehetőleg a társadalmilag hasznos, és tényleges társadalmi státuszt teremtő munka újraelosztása sem valósítható meg a más életterületeket és tevékenységformákat is érintő változások nélkül. Így a fentiekhez hasonló, néha esetleg még nem teljesen kiforrott innovációk és helyüket kereső alternatívák talán a Castel által javasolt célhoz is közelebb vihetnek minket.

Én például a *Bürgerarbeit*-konceptió néhány látványos gyenge pontja ellenére sem állnék be a Becket minden megszorítás nélkül fantasztának bélyegzők sorába. Méghozzá elsősorban talán azért, mert számomra a kiindulópont Hannah Arendt. Az ő „szellemében” borzasztóan fontosnak tartom, hogy megkeressük mindazokat a lehetőségeket, legyenek azok egyelőre bármilyen kicsik vagy valószínűtlenek, amelyek az önmagáért végzett, szabad cselekvés terének tágulásához járulnak hozzá. Ahhoz, hogy az ilyen típusú tevékenységek, meghatározó, arculatformáló jelentőségűek legyenek a (poszt?)modern társadalmakban, az kell, hogy azok mindenki számára nyitva álljanak – ne csak azok számára, akinek privilegizált munkaerőpiaci helyzete lehetővé teszi, hogy a bérmunka kialakult szervezetén belül, munkaként végezzen maga által ilyennek tartott és a társadalom által nagyra értékelt tevékenységeket (ami persze önellentmondás, ha ragaszkodunk az arendti fogalmakhoz, de most ne tegyük), vagy jövedelme és szabadideje lehetővé teszi hogy pl. a civil társadalom keretei között tegye ezt. Ezért végiggondolásra érdemesnek tartok minden olyan lehetőséget, amely támpontokat adhat ahhoz, hogyan lehetne a fizetett munka mellett alternatívákat kínálni arra, hogy a nem elsősorban jövedelemszerzésre orientált tevékenységek is alapját képezhessék a teljes körű társadalmi tagság biztosításának. Azt hiszem, hogy minden ebbe az irányba tett lépés egyszersmind egy lépés a kirekesztés és a szegénység leküzdése felé is.

IRODALOM

- Arendt, H. (1994): *Vita Activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper.
- Ashford, S.–Timms, N. (1992): *What Europe Thinks. A Study of Western European Values*. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Baethge, M. (1994): Arbeit und Identität. In Beck, U.–Beck-Gernsheim, E. Hrsg.: *Riskante Freiheiten*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 245–261.
- Beck, U. (2000): Die Seele der Demokratie: die bezahlte Bürgerarbeit. In Beck, U. Hrsg.: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 416–449.
- Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a számkivettségig – a kiilleszkedés pokoljárása. *Esély*, 3: 3–24.
- Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley.Zs. Alapítvány–Kávészó Kiadó.
- Dahrendorf, R. (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest: Gondolat.
- Ferge Zs. (2000): A társadalom pereme és az EU. In Ferge Zs.: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: HRSzE, 113–133.
- Gorz, A. (1989): *Critique of Economic Reason*. New York/London: Verso.
- Gorz, A. (1999): Minimumjövedelem és állampolgáriság. *Szociológiai Figyelő*, November: 108–114.
- Gorz, A. (2000): *Arbeit zwischen Misere und Utopie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Inglehart, R. (1989): *Kultureller Umbruch*. Frankfurt/New York: Campus.
- Kapitány B. (2002): A rizikó társadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 1: 123–133.
- Klages, H. (2000): Engagement und Engagementspotential in Deutschland. In Beck, U. Hrsg.: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 151–171.
- Kohli, M. (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In Gellériné Lázár M. szerk.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 175–212.
- Kohli, M. (1994): Institutionalisation und Individualisierung des Erwerbsbiographie. In Beck, U.–Beck-Gernsheim, E. Hrsg.: *Riskante Freiheiten*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 219–244.
- Krémer B. (2003): *Uniós politikák és Nemzeti Akciótervek a szegénység és a társadalmi kirekesztettség elleni küzdelemre*. Budapest: MeH STRATEK Stratégiai Füzetek 15.
- Laky T. (1998): Változó fogalmak a munka változó világában. *Közgazdasági Szemle*, Február: 123–136.
- Laky T. (1999): A foglalkoztatás növelése Nyugat-Európában. *Magyar Tudomány*, 2: 159–168.
- Laky T. (2001): A munka világa. Kézirat.
<http://people.mokk.bme.hu/~kornai/laky/biblio.html>
- Laky T. (2006): Az atipikus foglalkozásokról. Kézirat.
<http://people.mokk.bme.hu/~kornai/laky/biblio.html>
- Medgyesi M.–Róbert P. (1998): Munka-attitűdök: időbeli és nemzetközi összehasonlítás. Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riórt 1998*. Budapest: Tárki–Századvég, 437–457.
- Offe, C. (1984): Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? In Offe, C. Hrsg.: *Arbeitsgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt/New York: Campus.
- Offe, C. (1995): Freiwillig auf die Anteilnahme am Arbeitsmarkt verzichten. *Frankfurter Rundschau*, 19. Juli.
- Rifkin, J. (1995): *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft*. Frankfurt a.M.: Fischer.
- Simonyi Á. (1996): A munka, változó értékek, régi és új formák. In Tausz K.–Várnai Gy. szerk.: *Rejtőzködő jelen*. Budapest: HRSzE, 295–348.
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai*. Budapest: ARTT–Századvég.
- Voß, G.G. (1994): Das Ende der Teilung von Arbeit und Leben? In Beckenback, N.–van Treeck, W. Hrsg.: *Umbrüche gesellschaftlicher Arbeit*. Göttingen: Otto Schwarz & Co.